
OPAIȚE ROMANE TÂRZII DECORATE CU „FAȚADĂ DE TEMPLU”

Laurent Chrzanovski *, Denis Žuravlev **,
Florin Topoleanu ***

Abstract: *The present article aims to analyze the late antique lamps with discus bearing an arch or a niche laying on two columns. This architectural motif has been discussed for forty years for its meaning, regardless of its rendering or the type of lamps it adorned. We have identified four different types of lamps and two main renderings. The ovoid lamps adorned with an arch on columns, quantitatively the most frequent, are to be found mostly in Constantinople and near cities, the Black Sea coast and the Danubian sites, but also in Egypt (where they appear also in a late variant), Cyprus and Byblos. With a complete atlas comprising several unpublished lamps, all the evidences brought together allow to make some "order" within the past hypothesis and open another door to understanding the booming economy of the Pontic area as well as the recently rebuilt Danubian limes fortresses, during their apex, in the late 5th and 6th centuries AD.*

Rezumat: *Articolul intenționează să analizeze opaițele romane târzii care au discul decorat cu o arcadă sau nișă, susținută pe două coloane. Acest motiv arhitectural a fost discutat în ultimii 40 de ani în ceea ce privește semnificația acestuia sau originea sa, indiferent de reprezentare sau de tipul opaițului pe care îl decora. Am identificat patru tipuri distincte de opaițe și două reprezentări principale. Cele mai multe au fost descoperite în Constantinopol și în orașele învecinate, pe coasta Mării Negre și în situările dobrogene, excepție făcând Egiptul (unde apar și într-o variantă mai târzie), Cipru și Byblos. Împreună cu o hartă completă a răspândirii, care cuprinde și opaițele inedite, autorii sintetizează toate informațiile și ipotezele publicate până în prezent, și propun o abordare insolită pentru înțelegerea economiei înfloritoare a arealului Pontic dar și al cetăților de pe recent restauratul limes danubian, în momentul său de maxim apogeu la sfârșitul sec. V și în sec. VI p.Chr.*

Keywords: *Late antique lamps; arch-on-columns motif; geographic repartition, typology, trade, economic floruit, Black Sea, Dobrudja Danubian limes.*

Cuvinte cheie: *opaițe romane târzii, motivul arcadă cu coloane, repartizare geografică, tipologie, comerț, înflorire economică, Marea Neagră, limesul danubian al Dobrogei.*

INTRODUCERE

Opaițele care fac obiectul intervenției noastre au o formă ovoidală, cu pereții relativ groși, ciocul în prelungire, discul rotund, adâncit și ușor concav, perforat central pentru alimentare. Bordura este îngustă, rotunjită, ciocul cu orificiul pentru fitil larg,

* Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu, România. e-mail: l.chrzanovski@icloud.com

** State Historical Museum, Moscow. e-mail: denzhuravlev@mail.ru

*** Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea, România. e-mail: topflorin@gmail.com

ușor profilat, apucătoarea în formă de rulou, neperforată, cu șanț median, iar baza rotundă, uneori ușor concavă. În general, lutul din care au fost modelate este de bună calitate, cu particule de calcar și mica în compoziție, culoarea de bază fiind cărămiziu-roșcat, cu sau fără angobă. Finisarea este însă de cele mai multe ori mediocră, evidentă la modul de atașare al apucătorii, iar bordura poate fi asimetrică; piesele sunt uneori dezechilibrate și cu baza neglijent realizată. Elementul distinct care particularizează acest tip de opaiț îl constituie decorul prezent pe disc, obținut cel mai probabil prin ștampilare în pasta moale. Este vorba de reprezentarea puternic stilizată a unui templu, prevăzut cu două coloane cu caneluri în torsadă, care susțin un arc, hașurat sau perlat, dispus spre apucătoare și un triunghi perlat spre cioc. Între orificiul pentru fitil și disc, ciocul poate fi decorat cu câte două linii dispuse simetric deoparte și alta și cu/sau trei-patru cerceulețe în relief realizate în tipar¹.

În puține cazuri au fost emise atâtea ipoteze legate de un anumit tip de opaițe. Cercetătorii au fost intrigăți de decorul discului, astfel că, în literatura recentă privind această reprezentare insolită și relativ rară, nu se face întotdeauna o distincție între tipurile de opaițe și diferitele variante ale motivului decorativ.

Având la dispoziție toate piesele publicate dar și multe piese inedite, se constată că tematica decorului se regăsește în două reprezentări bine determinate, fiecare dintre ele cu câte două tipuri de opaițe: variantele A și D, pe de o parte, și variantele B și C, pe de alta. În acest fel ni se oferă oportunitatea de a identifica patru zone bine determinate de răspândire și mai multe posibile ateliere producătoare a acestor obiecte de iluminat, încadrate în diferențele mai sus menționate. A apărut astfel posibilitatea, dar și necesitatea publicării unui articol privind acest grup de opaițe, datate în principal în sec. VI p.Chr., un motiv în plus fiind și neincluderea lor în recentul studiu a lui Florin Curta, referitor la lucernele descoperite în Balcani și nu numai, exact din același cadru temporal².

VARIANTA A – opaițele de tipul „Constantinopolitan” Hayes 8 și derivatele lor locale: reprezentări naive ale fațadelor de templu cu coloane decorate cu viță-de-vie

Vom prezenta în continuare, pe scurt, opiniile exprimate de diverși cercetători privind acest tip de opaițe/decor și răspândirea lor.

Amintim în primul rând de Thérèse Oziol, care având la dispoziție singurul exemplar cunoscut al acestui tip din Cipru (cat. nr. 82), păstrat la Muzeul Național cipriot, s-a concentrat mai mult asupra decorului, sugerând o tematică neutră, ce se

¹ Variantă în limba română, revizuită și completată. Articolul este în curs de apariție în Franța și în Federația Rusă.

² Curta 2016.

potrivea atât comunității creștine cât și celei iudaice³. Donald Bailey, studiind cele două opaite din colecțiile British Museum, le-a clasificat în capitolul său „Opaite grecesc oriental nedeterminat”, fiind de părere că originea acestor opaite este egipteană, bazându-și ipoteza pe proveniența posibilă a majorității analogiilor pe care le cunoștea⁴ (cat. nr. 80-81). În realitate, din Alexandria (Egipt) citează⁵ un opaite păstrat în colecția Benaki și un altul, nepublicat, descoperit în săpăturile de la Kom-el-Dikka, cărora li se adaugă un al treilea produs egiptean, din cercetările lui Dunand din 1939 din Byblos (nr. cat. 83)⁶. Acestor lucerne le-au fost adăugate alte trei piese, fără a li se cunoaște sigur proveniența: primul (+ un fragment) păstrat la Muzeul Național din Varșovia (cat. nr. 85-86)⁷, cel de al doilea, la Museo Egizio din Florența (cat. nr 87)⁸, și cel din urmă, cu o formă inspirată de tipul Loeschke VIII, din colecția Kaufman (cat. nr. 84)⁹. În 1991, Catherine Abadie-Reynal, studiind un opaite descoperit în Thasos (cat. nr. 78), indica popularitatea lor în Egipt, dar cu precădere în Constantinopol și în zona Mării Negre¹⁰. Publicând în 1992 corpusul lychnologic rezultat în urma cercetărilor arheologice desfășurate la Biserica din Saraçhane (Istanbul) (cat. nr. 64-74), Hayes crează special pentru acestea tipul 8, datorită abundenței descoperirilor din capitală: doar la Saraçhane, 11 opaite cu același motiv decorativ au fost descoperite în timpul săpăturilor desfășurate de echipa americană. Pentru Hayes, pasta fină și slipul lucios, „în unele cazuri reținând chiar un luciu metalic”, indicau o manufactură locală¹¹. Precedând cercetarea lui Hayes, mai multe astfel de opaite erau deja cunoscute la Constantinopol, urmate de mai multe exemple publicate recent, componentă semnificativă a cantității enorme de descoperiri obținute în timpul săpăturilor arheologice ce vizau linia de metrou trans-bosforană și a stațiilor sale¹². Mai mult, în 2007, Denis Zhuravlev a relansat dezbaterile când, cu câțiva ani înainte, 12 opaite de acest tip au fost descoperite în sinagoga de la Chersonesos. În prezentarea materialului¹³ erau amintite și alte opaite descoperite anterior la Chersonesos (cat. nr. 7-23) la care se pot adăuga opaitele de la Muzeul Ermitaj (cat. nr. 1-5): două lucerne

³ Oziol 1977, 276-277, nr. 837, pl. VII.

⁴ Bailey 1988, Q 3309-3310, 49, 415, fig. 58, pl. 122.

⁵ Bailey 1988, 49.

⁶ Sussman 2017, 200.

⁷ Bernhard 1955, 337-338, nr. 356 (opaite) și nr. 357 (fragment), pl. CVII).

⁸ Michelucci 1975, 110, nr. 378, pl. XXII.

⁹ Chaim Kaufman, Deutsch 2012, 258, nr. 931.

¹⁰ Abadie-Reynal, Sodini 1992, 75-76, L 51, pl. 10.

¹¹ Hayes 1992, 82, discussion of the type, and 85-86, nr. 34-44, pl. 20, lamps.

¹² Vezi Karagöz *et alii* 2007, 44, 85, nr. U24, de la Üsküdar și cercetările desfășurate în vederea construirii liniei de metrou.

¹³ Žuravlev 2007 și Žuravlev 2011.

intacte¹⁴ și două fragmente¹⁵. În ciuda grijii autorului de a cita dezbaterile anterioare privitoare la iconografia acetui tip, simpla publicare a contextului arheologic al descoperirii lor în sinagogă a determinat ca în literatura modernă, cu precădere cea din Bulgaria¹⁶, astfel de opaițe să nu mai fie citate ca fiind de „tip Hayes 8” ci „tip rar iudaic”. În sfârșit, pentru zona pontică, o adevărată revelație este informația transmisă aici în premieră de Florin Topoleanu în legătură cu orașul antic Halmyris (cat. nr. 28-38), unde cercetările arheologice începute în anul 1981 au relevat 18 opaițe, dintre care unul este intact, 10 fragmente de dimensiuni medii, cu toarta și discul parțial păstrate și 7 fragmente de mai mici dimensiuni¹⁷.

Harta locurilor de descoperire a acestor lucerne a început să capete un contur mai clar și datorită numeroaselor cercetări arheologice publicate, realizate în bogatele orașe antice ale sudului Rusiei, Bulgaria și Delta Dunării, făcând ca orice interpretare „strict religioasă” să fie absolut superfluă. Decorul specific de pe opaițele de tip Hayes 8 pare să fi avut succes în arealul nordic și vestic al Mării Negre, acolo unde vine odată cu toate beneficiile determinate de procesul de reconstrucție și înflorire economică, urmare a eforturilor imperiale de consolidare a limesului danubian și de reconstrucția strategică a orașelor. Acest proces, îndeobște atribuit lui Iustinian, a început însă cu mult înainte de domnia acestuia și a fost definitivat grandios de către acest împărat, așa cum a fost descris pentru posteritate de către Procopius în lucrarea sa *Περὶ Κτισμάτων* (*De Aedificiis*).

Putem astfel trasa o hartă a prezenței opaițelor de tip Hayes 8, pornind de la cele trei orașe ce oferă ele singure mai mult de jumătate din numărul cunoscut de astfel de opaițe: Constantinopol, Halmyris și Chersonesos. Între ele, coasta Mării Negre este bogată în astfel de descoperiri. Începând cu Chersonesos, cunoaștem astfel de opaițe mai spre est, în cetatea Il'ichevskaya (cat. nr. 6), în Peninsula Taman – un opaiț¹⁸, mai la vest, la Olbia (cat. nr. 26)¹⁹ și una dintre cele două piese păstrate la Muzeul din Odessa (cat. nr. 27)²⁰. În continuare, la Odessos (Varna) și împrejurimi, patru opaițe²¹

¹⁴ Kobylina 1978, 160, fig. 27, Zalesskaya 1988, 233-234, fig. 1.

¹⁵ Kaneev, Sorochan 1985, 96, fig. 1.

¹⁶ Vezi, spre exemplu Mustafchieva 2013 și Rusev 2015

¹⁷ Vezi unul dintre fragmente în Topoleanu 2000, 180-181, nr. 459, pl. LVI. Toate celelalte exemplare sunt inedite, în curs de cercetare de către Florin Topoleanu în vederea viitoareii publicări a unui corpus lychnologic complet al sitului.

¹⁸ Ustaeva, Žuravlev 2010, 88, fig. 43; Ushakov, Žuravlev 2014, 287, fig. 7.

¹⁹ Kobilina 1978, 161, fig. 28.

²⁰ Levina 1992, 78, nr. 201, pl. 9,75, precum și 85, nr. 226, pl. 11,88 de proveniență necunoscută (cat. 28).

²¹ Kuzmanov, Minčev 2018, 144-145, 254-255, nr. 716-719, pl. XLIX.

(cat. nr. 55-58), la Anchialos (cat. nr. 59-60), lângă Burgas, două opaițe²² și la Akra (cat. nr. 61-63); lângă Cernomoreț – trei opaițe²³. Recent au fost publicate trei opaițe descoperite în Turcia europeană: unul în orașul-port Akçakoca²⁴ (cat. nr. 75) și altele două la Hadrianopolis²⁵ (cat. nr. 76-77).

Dobrogea impresionează prin bogăția descoperirilor, Argamum oferind trei opaițe (cat. nr. 43-45)²⁶; (L)ibida, patru opaițe (cat. nr. 39-42)²⁷, Capidava, două (cat. nr. 47-48)²⁸ și câte unul la Sacidava, (cat. nr. 46)²⁹ și Ulmetum (cat. nr. 49)³⁰. În mod logic, ținând cont de faptul că acest tip este bine atestat în lychnologia epocii romane târzii, s-au găsit și câteva opaițe identice, răspândite pe linia Dunării spre vest, la Novae (cat. nr. 50)³¹, Sucidava (cat. nr. 51)³², în fortăreața „gotică” de la Sadoveț (cat. nr. 52), în apropiere de Pleven, unde opaițul este asociat cu monede începând cu domnia lui Iustinian (527-565 p.Chr.) până la Mauricius Tiberius (582-602 p.Chr.)³³ și, în mod surprinzător, chiar în vestul Serbiei de azi, la Sirmium (cat. nr. 53)³⁴. În Bulgaria, un alt opaiț intact, dar fără loc de descoperire, este păstrat la Muzeul Național din Sofia (cat. nr. 54)³⁵. Din Bulgaria continentală, un opaiț ce ar putea face parte din grupul nostru este indicat ca fiind descoperit într-o necropolă lângă Sliven³⁶. Informația trebuie însă preluată cu precauție, în condițiile în care ilustrația publicată nu ne permite să distingem niciun detaliu al decorului, iar descrierea din text doar subliniază motivele geometrice ale opaițului; tipul și calitatea execuției (realizată de un meșter desăvârșit), sunt foarte diferite prin comparație cu celelalte zece fragmente de opaițe descoperite în aceleași săpături, toate produse locale datate într-o epocă mai timpurie (sec. II-III p.Chr.).

Mai la sud, între locurile de descoperire deja discutate din Constantinopol și Thasos, nu este surprinzător să aflăm că un opaiț de acest tip a fost găsit în zona

²² Rusev 2015, 96-97, nr. 73-74, pl. XIX.

²³ Mustafchieva 2013, 138-140 și 148, tipul 2, nr. 6 și 8.

²⁴ Okan, Kartal Önlemleri 2017, 105, nr. 95-96, fig. 5,E.

²⁵ Lafli, Kan Şahin 2013, 365, nr. 22-23, pl. 2/22, pl. 3/23.

²⁶ Nepublicate, menționate de Topoleanu 2000, 181.

²⁷ Nuțu, Mihăilescu-Bîrliba 2019, 331, nr. 15, pl. 3.

²⁸ Opreș 2003, nr. 425-426, pl. LXII.

²⁹ Scorpan 1978, 159, nr. 12, pl. III/12.

³⁰ Pârvan 1917, pl. XXXI, fig. 31, nr. 11.

³¹ Chichikova 1999, 106-107, fig. 3.

³² Gherghe, Cojoc 2011, 97, nr. 171, pl. 48, fig. 165.

³³ Welkow 1935, 156, pl. 20, Abb. 2:7.

³⁴ Rubright 1973, 59, nr. 54, pl. V.

³⁵ Kuzmanov 1992, 40, nr. 296 (tipul 33), pl. 117.

³⁶ Baschova-Kostova 1970, 25, fig. 8.

zidurilor de incintă și a Turnului Macedonean din Hadrianopolis (Edirne) (cat. nr. 79), modelat într-unul dintre numeroasele cuptoare descoperite în timpul unor săpături de salvare³⁷, atât în interiorul, cât și în exteriorul incintei romane timpurii. Cu o așa mare cantitate de opaițe de acest tip descoperite în capitala Imperiului, pe coasta Mării Negre și în așezările danubiene, la care trebuie adăugate opaițele descoperite în siturile din hinterlandul bulgar, dar și exemplarul găsit la Thasos, adevărata origine a acestui tip ar trebui localizată în vecinătatea Constantinopolului. După scurt timp, câteva centre pontice vor începe să producă la rândul lor propriile copii, mai mult sau mai puțin asemănătoare, în ceea ce privește cantitatea, calitatea și forma torții, cu cele ilustrate în corpusul de la Saraçhane. Chersonesos și Halmyris sunt exemplele perfecte ce ilustrează preluarea de către atelierele locale a unei tematici ce devine preferată printre clienții permanenți.

Această ipoteză este formulată cu toată precauția posibilă, însă harta descoperirilor, realizată doar cu materialul publicat și cu cel inedit cunoscut, ne arată cum motivul decorativ, chiar și în aria sa de maximă răspândire a tipului de opaiț pe care îl decorează, este total absent din Asia Minor și din lumea egeeană. Atelierele din Egipt, așa cum s-a întâmplat cu alte câteva tipuri și motive decorative, au adoptat la rândul lor tematica, iar legăturile macro-regionale ce leagă metropola din Delta Nilului cu marile centre urbane ale Ciprului și Libanului de azi, sunt suficiente în a explica prezența opaițelor de acest tip în Cipru și la Byblos. Cu toate acestea, cu producții foarte bine atestate în Constantinopol și în cele mai bune ateliere de la Marea Neagră, cele câteva exemplare cunoscute ca fiind originare din Egipt nu suferă comparație cantitativă sau calitativă cu corpusul de opaițe prezentat aici. Cel mai probabil, excepții pot fi opaițele din Cipru sau Byblos, piețe de desfacere tradiționale, dar totodată și sursă de importuri pentru piața alexandrină, astfel încât este foarte probabil ca niciun alt opaiț din lista noastră să se poată asemana cu un produs egiptean.

Odată ce producția de la Constantinopol a fost inițiată și realizată în atelierele plasate în imediata vecinătate, dar și în hinterlandul capitalei, exportarea acesteia era firească. Astfel, putem distinge perioada de început, cu opaițe perfect realizate, unele decorate cu o angobă (slip) cu luciu metalic și cu detaliile decorului atent elaborate, precum cele două motive triunghiulare (ciorchini de viță de vie), prezente pe ambele opaițe păstrate la British Museum. Primul grup al acestui tip de opaițe este astfel creat de atelierele constantinopolitane, apoi importat și copiat în mari centre de producție din orașele din vestul și nordul Mării Negre, cu decorul discului redat perfect și aceeași alcătuire morfologică.

³⁷ Dağlı 2008, 152, nr. 224, fig. 237, pl. 57.

Fig. 1. Motivul redat complet (Greek East Bailey Q3309), reprezentarea constantinopolitană tradițională (importate sau realizate în Chersonesos: Zaleskaya, identic cu Hayes tip 8, nr. 39, 40, 43) și degenerarea progresivă atestată în atelierile din Chersonesos - opaițe păstrate la muzeul local) / *The most complete motive (Greek East Bailey Q3309), the traditional Constantinople rendering (imported or made in Chersonesos: Zaleskaya, identical to Hayes 39, 40, 43) and the progressive degeneration made by Chersonesos' workshops (two lamps preserved in the local museum).*

Observăm astfel că imitațiile locale nord și vest pontice au rezervorul care tinde să capete o formă complet ovoidală, iar decorul este „alterat”, în sensul că meșterii reproduc neîndemânatic doar părți ale decorului original, fenomen bine atestat de altfel la Chersonesos, Halmyris, Akra și Anchialos, dar și în Egipt, dacă luăm în considerare „Varianta D” ca o versiune târzie și simplificată a tipului original.

VARIANTA B – opaițe de tip Hayes 3 „din Samos”: fațadă de templu redată cu acuratețe, cu nișă în formă de semi-rozetă susținută pe două coloane

Eric C. Lapp³⁸ a publicat un articol sintetic pentru trei opaițe cu motivul „templului”: un exemplar fragmentar din săpăturile din Sepphoris și două exemplare publicate anterior, provenind din centrele microasiatice de la Milet³⁹ și Calymnos⁴⁰. Acestora le adăugăm un grup de opaițe similare descoperite la Didyma⁴¹. Din păcate, acest articol a creat confuzie în rândul cercetătorilor, deoarece autorul a tratat decorul fără a ține cont de detalii și de tipul de opaiț pe care pe care era imprimat. În realitate, opaițele prezentate de Lapp aparțin tipului *Late Eastern Greek* cu cioc canelat (tipul Hayes 3 de la Saraçhane), decorate pe un disc de mici dimensiuni, cu nișa templului în formă de

³⁸ Lapp 1991.

³⁹ Menzel 1969, 99, nr. 641, Abb. 72/3.

⁴⁰ Vezi Bailey 1988, 392, Q3201, pl. 113.

⁴¹ Wintermeyer 1980, 240, pl. 66.

semi-rozetă, redată foarte atent, susținută pe două coloane, dar fără alte detalii, cum ar triumphiul din partea inferioară, prezente pe Varianta A. Așa cum va fi demonstrat de cercetările ulterioare, aceste opaițe au fost găsite și în săpăturile arheologice din Rhodos⁴², unde sunt considerate a fi importuri din atelierele de la Samos⁴³, și, din nou, la Sepphoris⁴⁴, unde credem că avem de a face cu un import microasiatic.

VARIANTA C – opaițe romane târzii de „tip Caesarea”: fațadă de templu redată cu acuratețe, cu nișă în formă de semi-rozetă susținută pe patru coloane.

Recent, ne-a atras atenția prezența acestui decor pe un al treilea tip de opaițe. Este vorba de „tipul Caesarea bizantină”, datat de la finalul sec. V și în sec. VI p.Chr.⁴⁵. Cele doar trei opaițe publicate până în prezent prezintă în oglindă decorul, orientat spre toartă, prezent și pe opaițele microasiatice, în timp ce pe un exemplar apare o versiune stilizată a acestuia. Cu același motiv decorativ cunoaștem o lucernă de la Byblos⁴⁶ și alta din săpăturile recente de la Ha-Goshrim⁴⁷. În sfârșit, cu o redare a nișei de o mai redusă acuratețe este și un opaiț achiziționat de lângă Byblos⁴⁸. Orașul-port Byblos este singurul loc unde „templul” apare în două variante ale tematicii și pe două tipuri diferite de opaițe, ambele importuri, unul din Egipt iar celălalt din regiunea Caesareei.

VARIANTA D – opaițele târzii în formă de pară de „tipul Fayum”: fațadă redată deosebit de neglijent, cu o cruce sub arcada susținută de două coloane.

Decorul variantei A din studiul nostru este prezent într-o variantă mai simplă în Egipt pe două opaițe publicate, primul descoperit la Karanis⁴⁹ (cat. nr. 90), iar cel de al doilea păstrat în colecția Anawati⁵⁰ (cat. nr. 91), iar cel puțin alte cinci exemplare fiind încă inedite. Contrar datării surprinzătoare a opaițului de la Karanis în sec. III-IV p.Chr., forma sa piriformă și modelarea neglijentă devin populare doar în perioada târzie, înainte de invazia islamică, adică de la sfârșitul sec. VI și până în sec. VII p.Chr. Supraviețuirea decorului, cu adaosul crucii sub arcada templului, asemenea opaițului

⁴² Katsioti 2018, 430-432, nr. S3-S4.

⁴³ Katsioti 2019, nr. 4-5, sub tipar.

⁴⁴ Lapp 2016, 99-100, 259, nr. 185.

⁴⁵ Vezi pentru acest tip Awarkeh 2005 și Ala Eddine, Awarkeh 2011.

⁴⁶ Cercetările arheologice ale lui Dunand, ilustrate de Frangié, Salles 2011, 301, pl. 13.

⁴⁷ Sussman 2017, 200-201, 464, 594, nr. 2394.

⁴⁸ În Colecția Bouvier, inv. B696: Chrzanovski 2019, în pregătire.

⁴⁹ Shier 1978, 78, nr. 422, pl. 7 și 45.

⁵⁰ Djuric 1995, 78, C239.

de la Münster, marchează astfel continuitatea motivului în Egiptul continental pe o formă mai simplă care va dura mai mult.

Fig. 2. Cele patru variante (sau tipuri) de opaite cu decor în forma unui templu cu coloane: A. "Reprezentări naive .." pe opaite ovoidale (Hayes type 8): Chersonesos: SHM nr. 217 și 353, inedite © State Historical Museum, Moscow; B. "Fațade de temple cu nișe în formă de semirozetă" pe opaite microasiatice târzii (Hayes type 3): Rhodos (Katsioti 2019, Samian lamps 4-5 = Katsioti 2017, nr. S3 și S4, p. 430-431); C. "Fațade de temple cu nișe în formă de semirozetă" pe opaite de tip Caesarea: Liban (Colecția Bouvier inv. B696, Chrzanovski în pregătire); D. Opaite piriforme târzii de tip Fayum, cu o cruce sub arcadă: Karanis (Djuric 1995, 78, C239) / *The 4 variants (or types) of the lamps bearing the columns and arch decoration* VARIANT A: "Naïve temple façade" on ovoid lamps (Hayes type 8): SHM nn. B 1252/2 and 1562/15, unpublished. VARIANT B: "Accurate temple façade with half-rosette niche" on late Micrasiatic lamps (Hayes type 3): Katsioti 2019, Samian lamps 4-5, found at Rhodes (= Katsioti 2017, n. S3 and S4, p. 430-431). VARIANT C: "Accurate temple façade with half-rosette niche" scene towards handle on Caesarea-type lamp (Bouvier Collection inv. B696, Chrzanovski in print); VARIANT D: "Very neglected façade with a cross under the arch standing on two columns" scene towards handle on "Fayum type" Late pear-shaped lamps (drawing from Shier 1978, pl. 7).

Fig. 3. Harta descoperirilor celor patru variante / Map of the finding spots of each of the 4 variants (or types). Varianta A. Constantinople: Saraçhane (16 opaițe/lamps); Chersonesos (24); Halmyris (18); Alexandria/Egypte (5). Alte situri; 1. Taman–Cetatea Ilichevska (1); 2. Olbia (2); 3. Muzeul Odessa (1); 4. Argamum (3); 5. (L)ibida (4); 6. Sacidava (1); 7. Capidava (2); 8. Ulmetum (1); 9. Novae (1); 10. Sacidava (1); 11. Sadovets (1); 12. Sirmium (1); 13. Anchialos (2); 14. Varna (4); 15. Akra (3); 16. Hadrianopolis (Edirne) (2); 17. Thasos (1); 18. Cipru – Muzeul Național (1); 19. Byblos (1); 20. Akçakoca (1); 21. Hadrianopolis (2); Varianta B. situri: A. Milet (1); B. Calymnos (1); C. Didyma (1); D. Rhodos (2); E: Sepphoris (2); Varianta C. situri: α^* : Byblos (2); β^* : Ha-Goshrim (1); Varianta D: situri: ∇ : Karanis (1) și colecția Anawati (1).

SINTEZĂ CRONOLOGICĂ ȘI ICONOGRAFICĂ

Așa cum arătam mai sus, au avut loc mai multe dezbateri în ceea ce privește motivul iconografic și data creării acestuia, cât și asupra tipurilor de opaițe asociate acestui decor. Pentru primul motiv iconografic și a tipului pe care îl definește – varianta noastră A – datarea poate fi determinată de contextul stratigrafic al descoperirilor din Dobrogea, mai exact, a doua jumătate a sec. V p.Chr., în timp ce ultimele opaițe par să fi fost produse spre finalul sec. VI p.Chr. sau chiar la începutul sec. VII p.Chr., indiferent de calitatea motivului redat – elegant sau „degradat”, perioadă finală ce corespunde producției mai slab atestate aparținând „tipului Fayum” – varianta D. Această cronologie a primelor opaițe corespunde cu piesele celei de a doua variante iconografice care decorează opaițele de „tip Caesarea” – varianta C – datate pe la sfârșitul sec. V p.Chr. Doar mai târziu acest motiv va fi reprodus pe tipul microasiatic-varianta B –, datat în general de specialiști în cea de a doua jumătate a sec. VI p.Chr., așa cum este demonstrat de opaițele descoperite în Rhodos. Astfel, înflorirea producerii tuturor acestor tipuri are loc în timpul sec. VI p.Chr., iar dispariția lor, cu doar câteva excepții, trebuie plasată la finalul aceluiași secol.

Amintim în continuare principalele interpretări date decorului de pe disc. Astfel, cu excepția sinagogii din Chersonesos și a bisericii din Saraçhane, niciun opaiț căruia îi este cunoscut contextul descoperirii nu pare să fi fost găsit în locuri sacre/cultice, ori în necropole. Putem astfel deduce că motivul a devenit foarte popular printre toate segmentele de populație, indiferent de credința lor religioasă (evrei ori creștini) sau de semnificația pe care fiecare proprietar alegea să o atribuie opaițului deținut. Doar trei opaițe sunt evident creștine, toate provenind din Egipt. Este vorba despre cele două lucerne de tip Fayum – varianta D – având crucea orientală plasată pe sau sub arcadă, și excepționalul opaiț păstrat la Münster (cat. nr. 88), care prezintă cea mai complexă și atentă reprezentare: patru coloane în loc de două, cu o cruce orientală plasată sub centrul arcadei, având așadar un mesaj explicit.

Pentru a sintetiza diferitele propuneri lansate de-a lungul timpului, vom porni de la cele mai simple, sau neutre, pentru ca în final să ajungem la cele mai complexe sau cu o mai mare încărcătură religioasă. Potrivit lui Donald M. Bailey, avem de a face cu simple arcade cu motivul curpenului de viță-de-vie, în timp ce John W. Hayes interpretează această temă ca fiind un „baldacchino” poziționat pe patru coloane, „uneori semănând cu un cap cu diademă, redat frontal în manieră naivă”. O interpretare similară este propusă de Catherine Abadie-Reynal, care vede în decor reprezentarea unui baldachin. Thérèse Oziol consideră că această temă trebuie analizată utilizând simbolurile întâlnite la clerul din Antiochia, mai exact stilizarea viței-de-vie sub arcadă este cea care sfințește reprezentarea și opaițul în sine (ca simbol al Canaanului și a Sângelui lui Christos). Pentru Vera Zalesskaya, avem de a

face cu o fațadă stilizată a unui martyrium cu un baptisteriu redat în prim plan (triumghiul decorat cu puncte) sau cu o reprezentare a mitului sacru creștin al „fântânii dătătoare de viață”. Pentru Eric Lapp reprezintă nișa platformei centrale a unei sinagogi (*bema*), unde se păstrează Tora într-un chivot, *teva*, numit uneori și *aron*, sau arcadă. În sfârșit, pentru Michael Grünbart, opaițul egiptean cu o cruce sub arcadă este interpretat ca fiind Capela (*Aedicula*) ridicată la Ierusalim de către împărăteasa Elena, mama lui Constantin cel Mare, marcând „mormântul lui Iisus Christos”, în timp ce motivul simplu sau dublu din fața clădirii (triumghiul sau triumphiurile) ar trebui să semnifice gardul monumental construit în jur pentru a-i sublinia importanța.

CONCLUZII

Revenind la cel mai larg răspândit tip (variante A), nu ar trebui să ne mire că Donald Bailey, la o primă vedere, a atribuit-o Egiptului. Argumentul era acela potrivit căruia cele două opaițe păstrate la British Museum au pasta și slipul de o foarte bună calitate, similare produselor alexandrine, prezentând totodată și un element de unicitate – doi curpeni de viță-de-vie în loc de unul, asemeni opaițului de la Münster, presupus a fi provenit din Egipt. Acest fapt ar atesta creativitatea atelierelor sud-mediteraneene prin dublarea numărului coloanelor și prin adăugirea crucii. De altfel, din punct de vedere tipologic, Bailey cu siguranță a observat că opaițul său avea mai multe afinități cu „opaițele ovoidale copte”, la care este adăugată o mică toartă tip rului, cunoscută ca aparținând tipului Abu Menas 2b al lui Selesnow (sub-tipul de lucerne ovoide descoperite în sanctuar, unde torțile conice realizate în tipare au fost înlocuite cu aplicarea unor torți lamelare/rotunjite) și derivatelor sale. Acestea erau realizate de meșterii sanctuarului Sfântului Menas, dar și de alte ateliere egiptene ale sec. VI p.Chr.⁵¹.

Astfel, dacă cele mai timpurii atestări ale acestui motiv, dar redat inversat, care va cuceri zona pontică, par acum o creație a atelierelor din Caesarea (variante C, cele mai timpurii), forma care va circula în nordul Imperiului ar putea fi la fel de bine produsă în Egipt, fiind de fapt o adoptare rapidă a motivului levantin de către atelierile alexandrine și, în consecință, o influență a producției lor din partea manufacturilor constantinopolitane. Mai mult, putem adăuga faptul că majoritatea centrelor urbane unde aceste opaițe erau produse ofereau totodată cunoscutele flacoane de ceramică (*ampullae*) sau alte produse destinate pelerinilor. Aduse din locurile sfinte din arealul copt, precum sanctuarul Sf. Menas, asemenea piese sunt martorii cunoașterii de către orașele de pe malul Mării Negre sau de pe limesul Danubian a temelor consacrate produse în Egipt.

⁵¹ Selesnow 1988, 70; Chrzanovski 2013, 182-183, tipul 2.b.3.

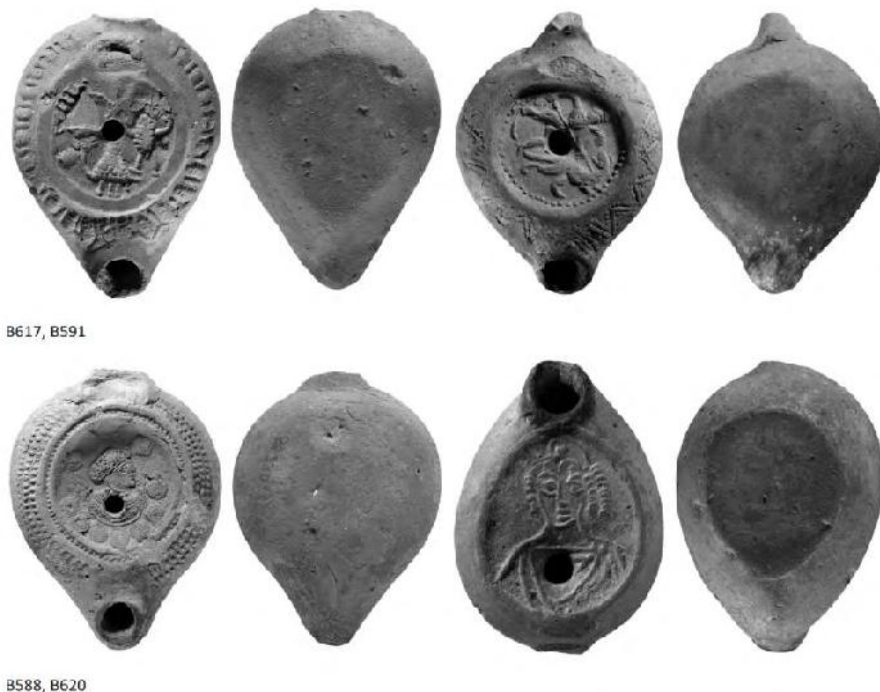

Fig. 4. Patru exemple de opaite egiptene târzii de tip Selesnow 2b ce fac parte din Colecția Bouvier (Chrzanovski, sub tipar) / Four examples of late Egyptian Selesnow Type 2b lamps belonging to the Bouvier Collection (Chrzanovski in print).

În privința variantei noastră A, avem de a face cu același fenomen care a dus la preluarea eronată de către mulți specialiști a noțiunii de „opaite balcanice”, având aceeași răspândire cu tipul discutat aici, la care se adaugă însă și relativ puținele descoperiri din Asia Mică, incluzând desigur și celebra epavă de la Yassi Ada. Până în prezent nu a fost realizat un studiu comparativ între economia lychnologică a „Epcii de Aur” a Romei și a celei de epocă târzie pentru Alexandria, Constantinopol și Antiochia, adică cele mai importante trei orașe ale Imperiului la acea vreme. Mai mult, în linii mari se cunoaște câte *officinae* italiene funcționau cu cinci secole înainte doar pentru a furniza produsele necesare Romei, influențând totodată și restul Imperiului prin creativitatea lor și prin gama impresionantă a scenelor și motivelor reprezentate (atelierile nord-africane în primul rând, precum și cele din vestul Mediteranei). În acest timp producția est-mediteraneană era deja cucerită de alte ateliere de referință, între care nu amintim aici decât pe Romanesis sau industriile producătoare de opaite cniadiene sau corintiene.

Odată cu decăderea Romei, cu căderea Imperiului Roman de Apus, centrul de greutate politic, militar, economic se mută la Constantinopol, unde moda și tendințele, indiferent de locul unde s-au născut, se concentrează în mod firesc, iar unele dintre ele chiar înfloreau. Desigur, sudul și estul Mediteranei, precum și Marea Neagră sunt martorii unui fenomen în care clienții și producătorii locali păstrează o tradiție seculară, fiind împărțiți între adoptarea formelor și importarea tematicilor din marile centre de producție, pe de-o parte, și creațiile lor locale, pe de alta, așa cum opaițele descoperite în acest spațiu demonstrează cu prisosință.

Pentru a concluziona intervenția noastră asupra acestui tip de opaițe, le vom considera în continuare ca aparținând „tipului constantinopolitan Hayes 8 și derivatelor sale produse local” și nu vom risca să adoptăm o construcție comparabilă fenomenului de „opaițe balcanice”, creat, în principal, în jurul unei singure motivații, anume aceea că în anul 1940 au fost descoperite 30 de tipare în cetatea justiniană de la Kranevo, de lângă Varna. În aceeași manieră, acele opaițe „balcanice” ar trebui corect considerate ca fiind din „tipul constantinopolitan Hayes 11 și derivatele sale produse local”.

Cu siguranță că subiectul articolului de față nu este epuizat. Astfel, dacă principalele centre producătoare – și ne referim în primul rând la varianta A - sunt convingător identificate după frecvența descoperirilor, o siguranță deplină vom avea abia după efectuarea unor serioase analize fizico-chimice care să nuanțeze demonstrația noastră. Ne gândim și la piesele încă inedite, păstrate prin depozitele muzeelor, nepublicate poate din prudență. În sfârșit, elemente importante privind producerea și cronologia opaițelor decorate pe disc cu templu pot oferi și celelalte motive ornamentale prezente pe cioc sau pe bordură. Oricum, este limpede că într-o epocă de stabilitate dominată de îndelungata domnie a lui Iustinian și de influența imperială a capitalei sale, produsele nord și vest pontice se remarcă printr-o remarcabilă originalitate, care ar trebui reconsiderată.

CATALOG⁵²

1. **Nordul Mării Negre: Chersonesos** (Muzeul Ermitaj) (Zalesskaja 2006, S. 337, 168 = Zalesskaja 1988, fig. 1, 235) / Opaiț complet / Lut: cărămiziu. Fără angobă / L: 9,5 cm; D: 6,2 cm; H: 3,2 cm / Dată: sec. VI p.Chr.
2. **Nordul Mării Negre:** (Ermitaj) (Zalesskaja 2006, n. 338, p. 169) / Opaiț fragmentar / Lut: cărămiziu. Fără angobă / Lp: 7,4 cm; Dp: 3,3 cm; H: 3.5 cm / Dată: sec. VI p.Chr.

⁵² Abrevieri catalog: L = lungime; Lp = lungime păstrată; D = diametru; Dp = diametru păstrat; H = înălțime; Hp = înălțime păstrată; H = XXX/YYY = înălțime bazin/ înălțime totală (cu apucătoarea).

3. **Nordul Mării Negre:** (Ermitaj) (Zalesskaja 2006, 169, nr. 339) / Opaiț fragmentar / Lut: cărămiziu. Fără angobă / Lp: 7,5 cm. D: 5,5 cm; H: 3,5 cm / Datare: sec. VI p.Chr.
4. **Nordul Mării Negre:** (Ermitaj) (Zalesskaja 2006, 169, nr. 340) / Opaiț complet / Lut: cărămiziu-roșcat. Fără angobă / L: 9,5 cm D: 5,9 cm; H: 4,8 cm.
Datare: sec. VI p.Chr.
5. **Nordul Mării Negre:** (Ermitaj) (Zalesskaja 2006, 169-170, nr. 340) / Opaiț complet / Lut: cărămiziu. Fără angobă / L: 9,5 cm; D: 5,9 cm; H: 4,5 cm / Datare: sec. VI p.Chr.

Fig. 5.

6. **Peninsula Taman: Cetatea Il'ichevskaya** (Ustaeva, Žuravlev 2010, 88, fig. 43; Ushakov, Žuravlev 2014, 287, fig. 7) / Lut: roșcat-cenușiu. Fără angobă / Datare: sec. V-VI p.Chr.
7. **Chersonesos:** Cercetări M.I. Zolotarev, Inv. 57/37080 (Ușakov, Žuravlev 2014, 298. Abb. 20/4) / Opaiț complet, spărturi în centrul discului / L: 10,3 cm; D: 7,3 cm; H: 2,7/4,4 cm / Lut: cărămiziu. Fără angobă.
8. **Chersonesos:** Săpături vechi, loc necunoscut. Inv. 1179 (Ușakov, Žuravlev 2014, S. 298. Abb. 20/10) / Opaiț complet, spărturi pe disc / L: 10,2 cm; D: 7,4 cm; Hp: 3,4 cm / Lut: cărămiziu. Fără angobă.
9. **Chersonesos:** Cercetări K.K. Kostsushko Valuzhinich, înainte de 1907. Inv. 16258 (Ușakov, Žuravlev 2014, S. 298. Abb. 20/5) / Opaiț fragmentar / Lp: 6,1 cm; Dp: 5,6 cm; H: 4,2 cm / Lut: cărămiziu. Fără angobă.
10. **Chersonesos:** Săpături vechi, loc necunoscut. Inv. 1177 / Opaiț fragmentar / Lp: 5,0 cm; Dp: 5,2 cm / Lut: cărămiziu. Fără angobă.
11. **Chersonesos:** săpături vechi, loc necunoscut, fără număr de inventar (Ușakov, Žuravlev 2014, S. 298. Abb. 20/11) / Opaiț fragmentar / Lp: 4,7 cm; Dp: 5,4 cm; H: 4,0 cm / Lut: cărămiziu. Fără angobă.
12. **Chersonesos:** cercetări K.K. Kostsushko Valuzhinich, înainte de 1907; Inv. 16387 (Ușakov, Žuravlev 2014, S. 298. Abb. 20/7) / Opaiț fragmentar / Lp: 7,1 cm; Dp: 3,7 cm; H p: 2,2 cm / Lut: cărămiziu. Fără angobă.
13. **Chersonesos:** Cercetări R.Kh. Loeper, 1908, cisterna, iar în 1977 la basilica. Inv. 3435/08 (Ușakov, Žuravlev 2014, S. 298. Abb. 20/8) / Opaiț fragmentar / Lp: 5,6 cm; Dp: 4,0 cm; Hp: 1,1 cm / Lut: roșcat-gălbui (6/6 5YR). Fără angobă.
14. **Chersonesos:** Cercetări K. K. Kostsushko Valuzhinich, înainte de 1907. Inv. 16347 (Ușakov, Žuravlev 2014, S. 298. Abb. 20/1) / Opaiț fragmentar / Lp: 6,2 cm; Dp: 4,7 cm; Hp: 2,8 cm / Lut: cărămiziu. Fără angobă.

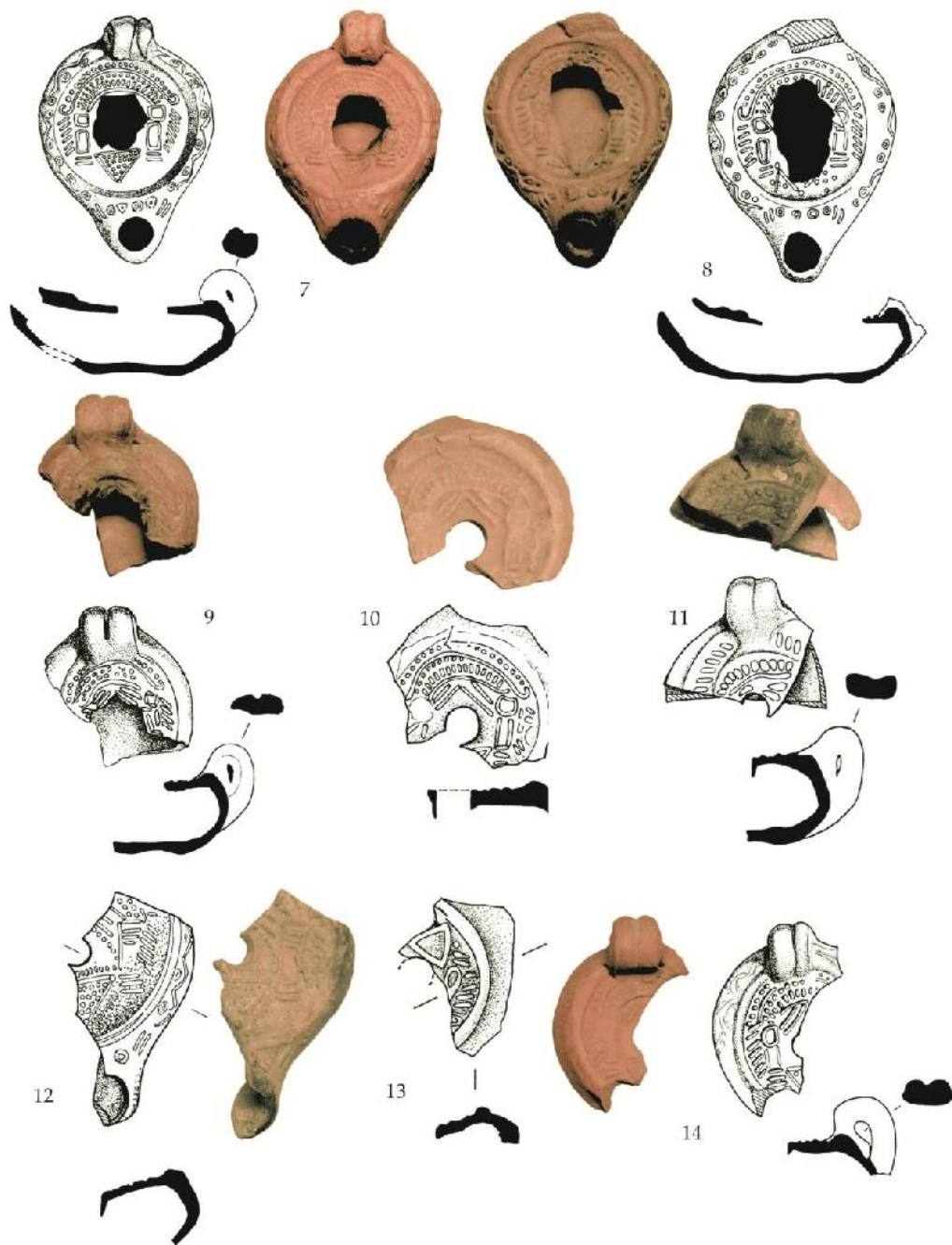

Fig. 6.

15. **Chersonesos:** Cercetări R. Kh. Loeper, 1908, cisterna. Inv. 4031/08 (Ușakov, Žuravlev 2014, S. 298. Abb. 20/6) / Opaiț complet, apucătoarea incompletă / L: 9,8 cm; D: 6,6 cm; Hp: 3,6 cm / Lut: roșcat gălbui (7/6 7.5YR). Fără angobă.
16. **Chersonesos:** Cercetări R. Kh. Loeper, 1908, cisterna, iar în 1977 basilica. Inv. 3763/08 / Opaiț complet, spărturi pe disc / L: 9,4 cm; D: 6,5 cm; H: 3,1 cm / Lut: gălbui (8/4 7.5YR). Fără angobă.
17. **Chersonesos:** Săpături vechi, loc necunoscut. Inv. 8630 (Ușakov, Žuravlev 2014, S. 298. Abb. 20/9) / Opaiț complet, spărturi ușoare pe disc / L: 8,9 cm; D: 6,0 cm; Hp: 3,4 cm / Lut: cărămiziu. Fără angobă.
18. **Chersonesos:** Săpături vechi, loc necunoscut Inv. 16482 (Ușakov, Žuravlev 2014, S. 298. Abb. 20/2) / Opaiț complet, spărturi ușoare pe disc / L: 10,6 cm; D: 7,0 cm; H: 3,4 /4,7 cm / Lut: cărămiziu. Fără angobă.
19. **Chersonesos:** Cercetări K.K. Kostushko Valuzhinich, înainte de 1907. Inv. 16455 (Ușakov, Žuravlev 2014, S. 298. Abb. 20/12) / Opaiț fragmentar / L p: 8,3 cm; D: 6,7 cm; H: 3,0 /4,4 cm / Lut: cărămiziu. Fără angobă.
20. **Chersonesos:** Cercetări M.I. Zolotarev 1984. Cartier 6, încăperea 1. Inv. 71/37084 (Ușakov, Žuravlev 2014, S. 298. Abb. 20/3) / Opaiț fragmentar / Lp: 8,6 cm; D: 6,5 cm; H: 2,8 cm / Lut: roșcat-gălbui (7/6 5YR). Fără angobă.
21. **Chersonesos** (Kobyliina 1978, pl. 27, p. 160) / Fără descriere și dimensiuni.
- 22-23. **Chersonesos - 2 opaițe fragmentare.** (Kadeev, Sorochan 1985, fig. 1) / Fără descriere și dimensiuni.
24. **Chersonesos (Muzeul de Istorie)**, opaițul nr. 217, Inv. GIM 97110. Op. B-1252, no. 2 (Ușakov, Žuravlev 2014, S. 294. Abb. 17). Cercetări N. Pyatysheva, 1960. Secțiunea I g, nivel 1 / Opaiț fragmentar / Lut: portocaliu deschis. Angobă portocalie / L: 7,3 cm; D: 6,8 cm; Hp: 2,0 cm / Dată: sec. VI p.Chr.
25. **Chersonesos- Muzeul de Istorie**, opaiț nr. 353, Inv. GIM 97110. Op. B-1252, no 2 (inedit); Cercetări N. V. Pyatysheva, 1968 / Opaiț complet, spărturi pe disc / Lut: portocaliu-deschis. Angobă: cărămizie / L: 10,7 cm; D: 7,2 cm; H: 3,8 cm / Dată: sec. VI p.Chr.
26. **Olbia** (Kobyliina 1978, pl. 28, p. 161= Levina 1992, n. 201, p. 78 and pl. 9, 75) / Opaiț complet / Lut: cărămiziu, cu granule de calcar și mica. Fără angobă / L: 9,0 cm; D: 6,7 cm; H: 3,1 cm / Dată: sec. IV p.Chr.
27. **Muzeul Odessa:** proveniență necunoscută (Levina 1992, n. 226, p. 85, and pl. 11, 88) / Opaiț complet. (**neilustrat în planșe**) / L: 7,7 cm; D: 6,5 cm; H: 2,6 cm / Lut: cafeniu-deschis cu mica. Fără angobă.
28. **Halmyris** (Inedit) / Opaiț complet, inv. 51551 / L: 9,50 cm; D: 6,36 cm; H: 3,09/4,40 cm / Lut: fin, roșcat (2,5YR5/8). Angobă proprie, lucioasă / Dată: sfârșitul sec. V-VI p.Chr.
29. **Halmyris** (Inedit) / Opaiț fragmentar / Lp: 8,02; H: 3,09 cm / Lut: roșu-cărămiziu (10R5/8). Angobă gălbuie (7,5YR7/6) / Dată: a doua jumătate a sec. V p.Chr.
30. **Halmyris** (Inedit) / Opaiț fragmentar / Lp: 8,31 cm / Lut: roșiatic (2,5YR6/8). Angobă proprie / Dată: a doua jumătate a sec. VI p.Chr.
31. **Halmyris** (Inedit) / Opaiț fragmentar / Lp: 3,68 cm; Hp: 1,72/3,14 cm / Lut: roșcat (2,5YR5/8). Angobă proprie / Dată: a doua jumătate a sec. V p.Chr.

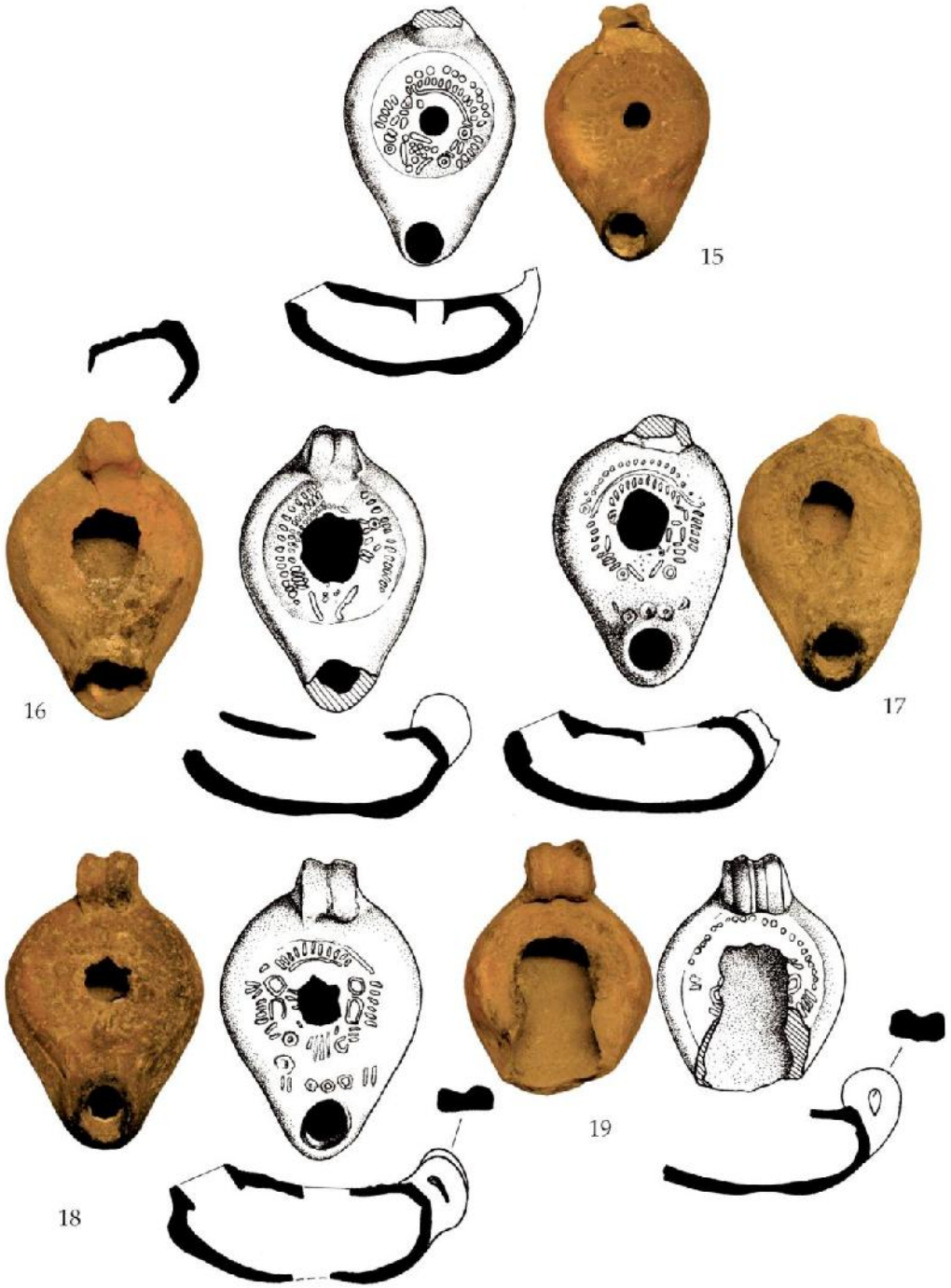

Fig. 7.

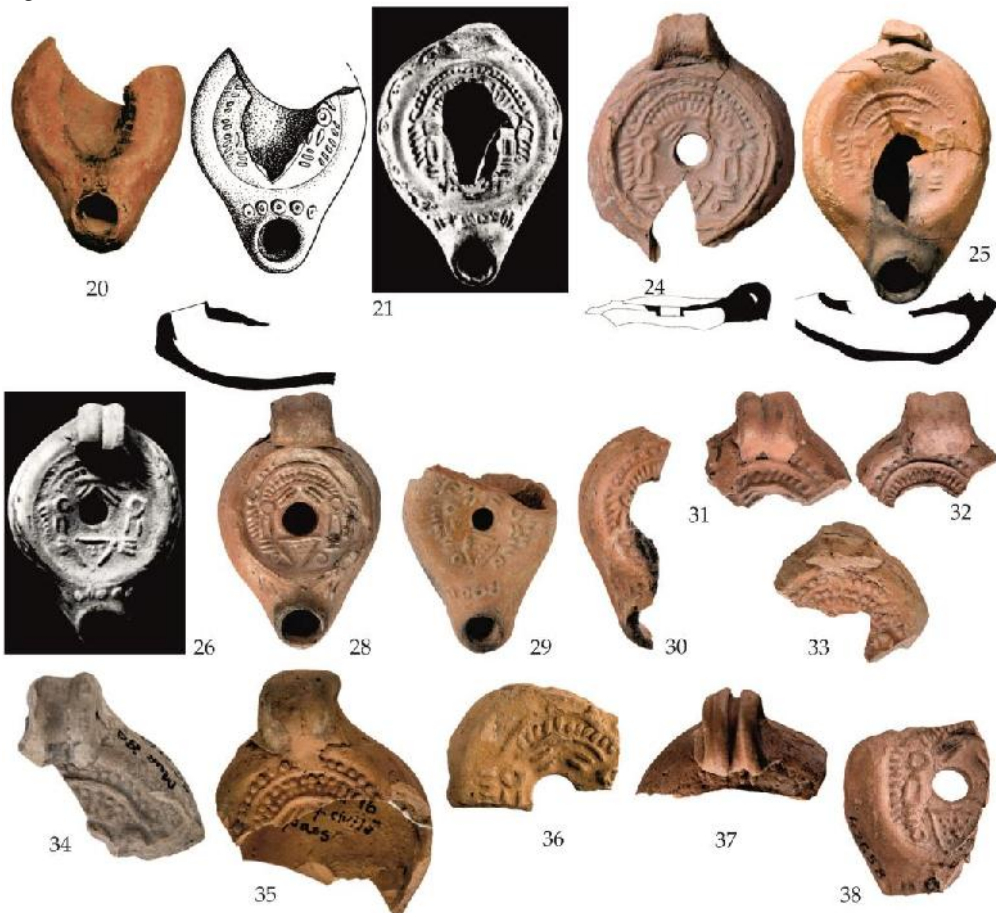

Fig. 8

32. **Halmyris** (Inedit) / Opaiț fragmentar / Lp: 3,68 cm; Hp: 1,72/ 3,14 cm / Lut: roșcat (2,5YR5/8). Angobă proprie / Datare: sfârșitul sec. V-începutul sec. VI p.Chr.
33. **Halmyris** (Inedit) / Opaiț fragmentar / Lp: 5,14 cm / Lut: roșiatic (2,5YR7/4). Angobă roșie (2,5YR5/6) / Datare: sfârșitul sec. VI-începutul sec. VII p.Chr.
34. **Halmyris** (Inedit) / Opaiț fragmentar / Lp: 4,04 cm; Hp: 1,54/ 2,77 cm / Lut: cenușiu (GLE Y 1 7/10Y). Angobă proprie / Datare: sec. V-VII p.Chr.
35. **Halmyris** (Inedit) / Opaiț fragmentar / Lp: 6,87 cm; Hp: 3,26/ 4,13 cm / Lut: roz-cărămizie (5YR7/4) Angobă proprie / Datare: sec. V-VII p.Chr. *pass.*- așezarea civilă).
36. **Halmyris** (Inedit) / Opaiț fragmentar / Lp: 3,02 cm; Hp: 3,40 cm / Lut: cărămiziu-roșcat (2,5YR5/8). Angobă roșiatică (2,5YR7/6) / Datare: sec. VI-VII p.Chr.
37. **Halmyris** (Inedit) / Opaiț fragmentar / Lp: 4,88 cm / Lut: roșu-cărămiziu (2,5YR5/8). Angobă proprie / Datare: sec. VII p.Chr.

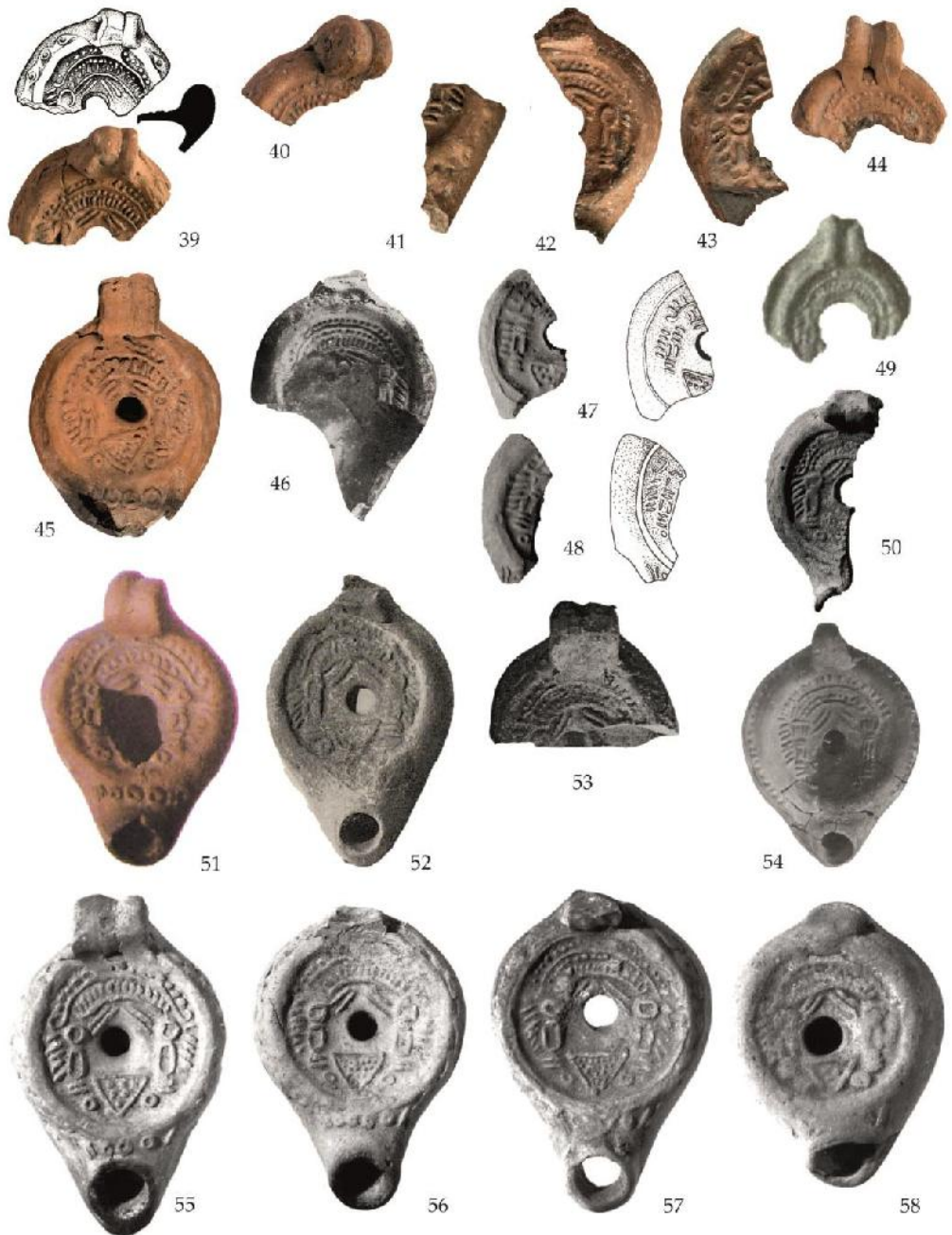

Fig. 9.

38. **Halmyris** (Topoleanu 2000, 180, nr. 459, pl. LVI) / Opaiț fragmentar / Lp: 4,8 cm / Lut: roșcat (2,5YR5/6). Angobă proprie / Datare: a doua jumătate a sec. V p.Chr.
39. **(L)ibida** (Nuțu, Mihăilescu Bîrliba 2019, pl. 3) / Opaiț fragmentar / Lp: 4,55 cm; Hp: 3,35 cm / Lut: brun-portocaliu, cu granule de calcar. Angobă proprie; Datare: sec. VI p.Chr.
40. **(L)ibida** (inedit) / Opaiț fragmentar / Lp: 3,90 cm; Hp: 2,92 cm / Lut: brun-portocaliu, cu granule de calcar. Angobă proprie / Datare: sec. VI p.Chr.
41. **(L)ibida** (inedit) / Opaiț fragmentar / Lp: 3,46 cm; Hp: 1,39 cm / Lut: brun-portocaliu, cu granule de calcar / Datare propusă: sec. VI p.Chr.
42. **(L)ibida** (inedit) / Opaiț fragmentar / Lp: 8,46 cm; Hp: 2,13 cm / Lut: brun-portocaliu, cu granule de calcar / Datare: sec. VI p.Chr.
43. **Argamum** (inedit) / Opaiț fragmentar / Lp: 4,50 cm; Hp: 2,97 cm / Lut brun-portocaliu, cu particule de calcar / Datare: sec. VI p.Chr.
44. **Argamum** (Inedit) / Opaiț fragmentar / Lp: 5,24 cm; Hp: 1,98 cm / Lut: brun-portocaliu, cu granule de calcar, angobă proprie / Datare: sec. VI p.Chr.
45. **Argamum** (Inedit) / Opaiț complet. Inv. nr. 43900 / L: 9,31 cm; D: 6,80 cm; H: 2,75/3,90 cm / Lut: roșcat, cu particule de calcar. Angobă proprie / Datare: sec. VI p.Chr.
46. **Sacidava** – fără descriere (Scorpan 1978 nr. 12, 159, Pl. III/12).
47. **Capidava** (Opriș 2003, n. 425, 172) / Opaiț fragmentar / Lp: 5,9 cm; Hp: 1,60 cm / Lut cărămiziu. Angobă proprie, lucioasă / Datare: sec. VI p.Chr.
48. **Capidava** (Opriș 2003, n. 426, 172) / Opaiț fragmentar / Lp: 5,6 cm; Hp: 2,00 cm / Lut cărămiziu. Angobă roșie, lucioasă / Datare: sec. VI p.Chr.
49. **Ulmetum** – fără descriere (Pârvan 1913, pl. XXXI, fig. 31, n. 11)
50. **Novae** – fără descriere (Chichikova 1999, 106-107, fig. 3)
51. **Sucidava** (Gherge, Cojoc 2011, n. 171, 98) / Opaiț complet / L: 9,5 cm; D: 6,4; H: 4,4 cm / Lut: cărămiziu-roșcar. Angobă roșie / Datare: sec. VI p.Chr.
52. **Sadovec**(Welkow 1935, 156, pl. 20, Abb. 2/7) / Opaiț complet, fără descriere / Datare: anii 527-602, cu monede.
53. **Sirmium** (Rubright 1973, n. 54, p. 59) / Opaiț fragmentar / L p: 5,8 cm; H: 3,1 cm / Lut: roșu-închis / Datare: sec. III-IV p.Chr. – după forma opaițelor din Pannonia.
54. **Bulgaria (Muzeul Național)** (Kuzmanov 1992, nr. 296, p. 40) / Opaiț complet / L: 9,4 cm; D: 7,7 cm; H: 3,2 cm / Lut: roșu-cărămiziu. Angobă brun-roșcată / Datare: sec. VI p.Chr.
55. **Varna – terme** (Kuzmanov, Minčev 2018, n. 716, p. 144 și pl. XLIX, LXXIV) / Opaiț complet / L: 9,5 cm; D: 6,2 cm; H: 3,0 cm / Lut: portocaliu deschis. angoba roșie / Datare: sec. VI p.Chr.
56. **Varna – terme** (Kuzmanov, Minčev 2018, n. 717, p. 145 și pl. XLIX) / Opaiț complet / L: 9,7 cm; D: 6,8 cm; H: 2,8 cm / Lut: cărămiziu. Fără angobă / Datare: sec. VI p.Chr.
57. **Varna – terme** (Kuzmanov, Minčev 2018, n. 718, p. 144 și pl. XLIX) / Opaiț fragmentar / L : 9,5 cm; D:6,5 cm / Lut: cărămiziu; Fără angobă / Datare: sec. VI p.Chr.
58. **Varna – terme** (Kuzmanov, Minčev 2018, n. 719, p. 144 și pl. XLIX) / Opaiț complet / L: 8,2 cm; D: 5,8 cm; H: 2,9 cm / Lut: cărămiziu. Fără angobă / Datare: sec. VI p.Chr.
59. **Anchialos** (Rusev 2015, n. 73, p. 96-97) / Opaiț fragmentar / Lp: 6,0 cm; Dp: 6,0 cm / Lut: roșu-cărămiziu. Fără angobă / Datare: sec. V-VI p.Chr.
60. **Anchialos** (Rusev 2015, n. 74, p. 96-97). Opaiț fragmentar / Lp: 5,50 cm; Dp: 6,43 cm; Hp: 2,70 cm / Lut: roșu cărămiziu. Fără angobă / Datare: sec. V-VI p.Chr.

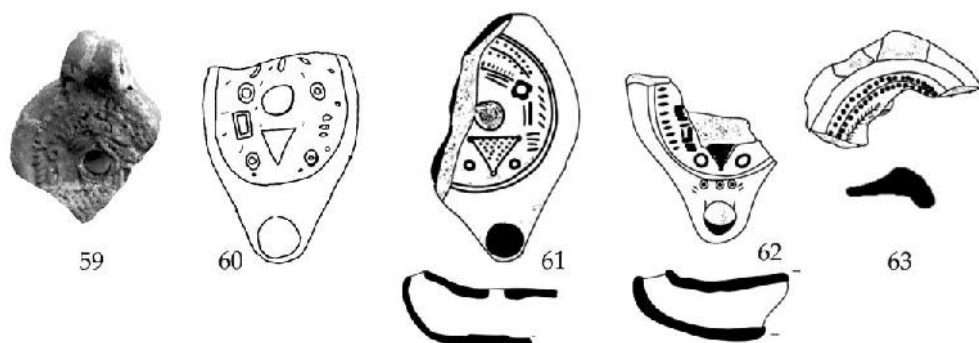

Fig. 10.

61. **Akra** (Mustafchieva 2013, n. 6, p. 148) / Opaț fragmentar. Produs local / Lp: 8,9 cm; Dp: 5,8 cm; Hp: 3,4 cm / Lut: roșu-portocaliu. Angobă roșie / Datare: după sec. IV p.Chr.
62. **Akra** (Mustafchieva 2013, n. 7, p. 148) / Opaț fragmentar. Produs local / Lp: 6,5 cm; Dp: 6,1 cm; Hp: 4,1 cm / Lut: roșu-portocaliu. Angobă roșie / Datare: după sec. IV p.Chr.
63. **Akra** (Mustafchieva 2013, n. 8, p. 148) / Opaț fragmentar. Produs local / Lp: 6,8 cm; Dp: 4,6 cm; Hp: 2,2 cm / Lut: roșu-portocaliu. Angobă roșie / Datare: după sec. IV p.Chr.
64. **Constantinople-Saraçhane** (Hayes 1992, n. 34, p. 85) / Opaț complet / L: 8,9 cm; D: 7,0 cm / Lut: cărămiziu. Angobă roșie-purpurie, luciu metalic / Datare: sec. VI p.Chr.
65. **Constantinople-Saraçhane** (Hayes 1992, n. 35, p. 85) / Opaț complet / L: 8,9 cm; D: 7,0 cm / Lut: cărămăziu. Angobă brun-roșcată / Datare: sec. VI p.Chr.
66. **Constantinople-Saraçhane** (Hayes 1992, n. 36, p. 85) / Opaț fragmentar / Lp: 9,44 cm; D: 7,7 cm / Lut: roșiatic. Angobă proprie / Datare: sec. VI p.Chr.
67. **Constantinople-Saraçhane** (Hayes 1992, n. 37, p. 85) / Opaț complet / L: 9,65 cm; D: 6,3 cm / Lut: portocaliu. Angobă proprie / Datare: sec. VI p.Chr.
68. **Constantinople-Saraçhane** (Hayes 1992, n. 38, p. 85) / Opaț complet / L: 9,7 cm; D: 6,7 cm / Lut: roșiatic. Angobă proprie / Datare: sec. VI p.Chr.
69. **Constantinople-Saraçhane** (Hayes 1992, n. 39, p. 86) / Opaț fragmentar / Lp: 9,0 cm; H: 6,6 cm / Lut: portocaliu. Angobă brună, lucioasă / Datare: sec. VI p.Chr.
70. **Constantinople-Saraçhane** (Hayes 1992, n. 40, p. 86) / Opaț fragmentar / Lp: 10,0 cm; D: 7,1 cm / Lut: roz-portocaliu. Angobă portocalie / Datare: sec. VI p.Chr.
71. **Constantinople-Saraçhane** (Hayes 1992, n. 41, p. 86) / Opaț fragmentar / Lp: 8,8 cm; D: 5,8 cm / Lut: roșu-purpuriu. Angobă proprie / Datare: sec. VI p.Chr.
72. **Constantinople-Saraçhane** (Hayes 1992, n. 42, p. 86) / Opaț fragmentar; Lp: 8,3 cm; D: 5,75 cm / Lut: portocaliu. Angobă brun-portocalie / Datare: sec. VI p.Chr.
73. **Constantinople-Saraçhane** (Hayes 1992, n. 43, p. 86) / Opaț complet / L: 9,6 cm; D: 6,3 cm / Lut: roșiatic. Angobă brun-portocalie / Datare: sec. VI p.Chr.
74. **Constantinople-Saraçhane** (Hayes 1992, n. 44, p. 86) / Opaț complet / L: 9,3 cm; D: 5,9 cm / Lut: portocaliu. Angobă proprie / Datare: sec. VI p.Chr.

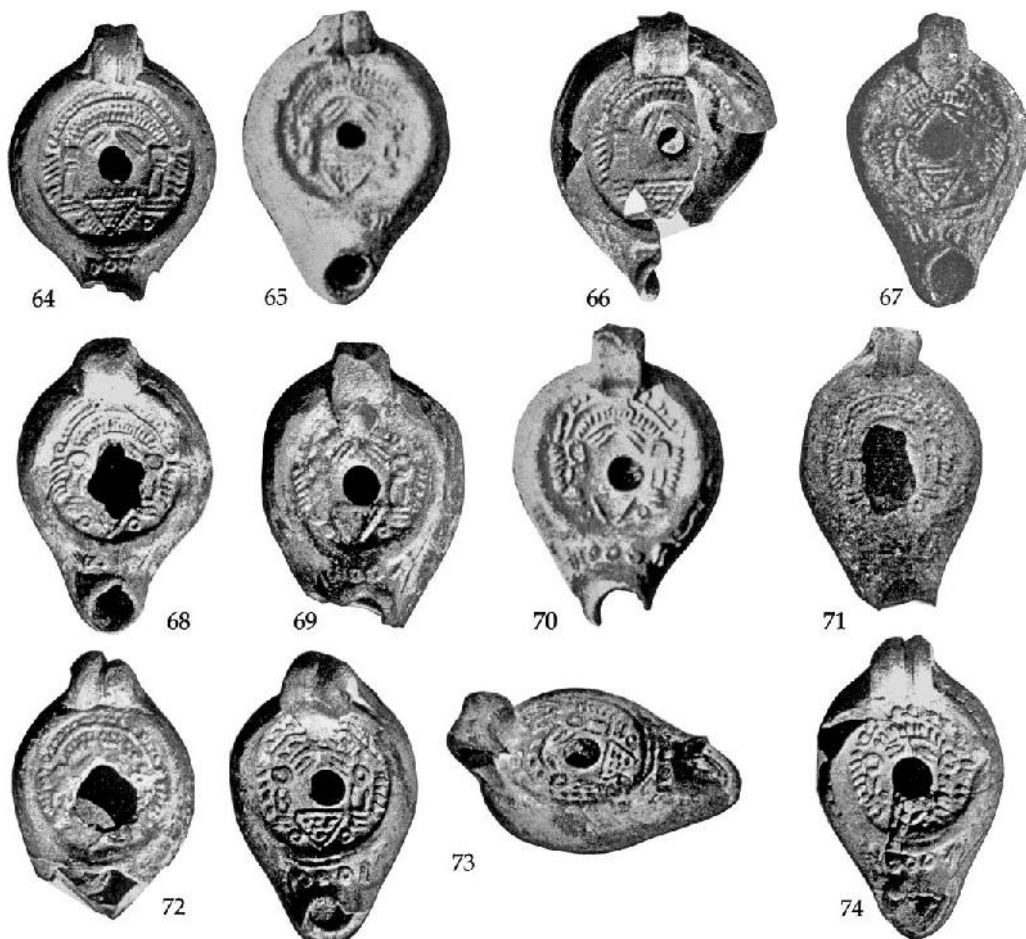

Fig. 11.

75. **Akçakoca** (Okan, Kartal Önemli 2017, pp. 95-6 and Fig. 5/E, p. 105) / Opaite complet, (pontic ?) / L: 8,5 cm; D: 5,1 cm; H: 4 cm / Lut: roșu-cărămiziu, cu granule de calcar (2,5 YR 5/7). Angobă proprie / Datare: sec. VI p.Chr.
76. **Hadrianopolis** (Lafli, Kan Şahin 2013, n. 22: No. 1511, P. 365 & Pl. 3, P. 373) / Opaite fragmentar / Lp: 5,5 cm; Dp: 3,8 cm; Hp: 1,1 cm / Lut: roșcat (10R6/6). Angobă roșiatică (2,5YR6/6) / Datare: sec. VI p.Chr.
77. **Hadrianopolis** (Lafli, Kan Şahin 2013, n. 23: No. 1528, P. 373 și Pl. 6, P. 376) / Opaite fragmentar / Lp: 6,4 cm; Dp: 4,4 cm; Hp: 1,0 cm / Lut: brun-roșiatic (2,5YR6/4), cu mică. Angobă roșiatică, la interior și exterior (2,5YR6/8) / Datare: sec. VI p.Chr.
78. **Thasos** (Abadie-Reynal, Sodini 1992, L 51, pp. 75-76) / Opaite complet / L: 10,4 cm; H: 3,1 cm / Lut: portocaliu. Fără angobă.

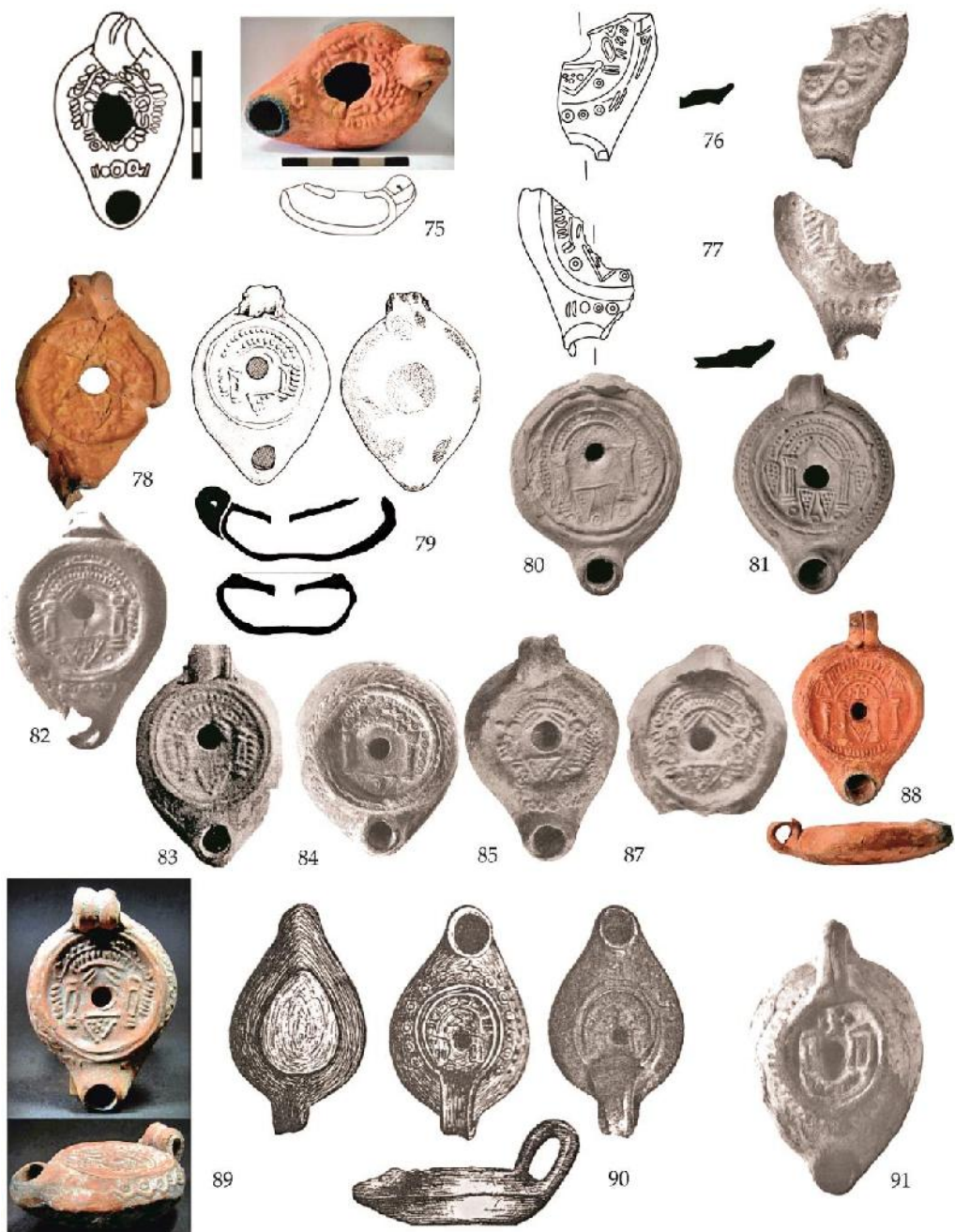

Fig. 12.

79. **Hadrianopolis (Edirne)** (Dağlı 2008, n. 224, p. 152, fig. 237, pl. 57) / Opaiț fragmentar / Lp: 9,2 cm; D: 6,3 cm; Hp: 2,4 cm / Lut: roșiatic. Angobă proprie / Datare: sec. V-VI p.Chr.
80. **Greek East or Balkans** (British Museum) (Bailey 1988, Q 3309, p. 415, fig. 58, pl. 122) / Opaiț complet / L: 10,2 cm; D: 8,1 cm / Lut: portocaliu. Angobă proprie / Datare: sec. VI p.Chr.
81. **Greek East or Balkans** (British Museum) (Bailey 1988, Q 3310, p. 415, fig. 58 and pl. 122) / Opaiț complet / L: 9,4 cm; D: 7,2 cm / Lut: roșu-portocaliu. Angobă proprie, mai închisă / Datare: sec. VI p.Chr.
82. **Cipru – Muzeul Național** (Oziol 1977, n. 837, pp. 276-277) / Opaiț complet, spărturi pe cioc / L: 11,0 cm; D: 7,7 cm; H: 3,3 cm / Lut: roșiatic. Angobă cărămizie.
83. **Byblos** (ilustrat in Sussman 2017, p. 200) / Fără descriere.
84. **Egypt (?)** Kaufman collection (Chaim Kaufman, Deutsch 2012, n. 931, p. 258) / Fără descriere.
85. **Alexandria (?)** (Bernhard 1955, n. 356, pp. 337-338) / Opaiț complet / L: 11,0 cm; D: 7,3 cm; H: 3,5 cm / Lut: roșiatic-închis. Fără angobă.
86. **Alexandria (?)** (Bernhard 1955, n. 357, pp. 337-338) / Opaiț fragmentar (**neilustrat**) / Lp: 2,25 cm / Lut: roșiatic. Fără angobă.
87. **Egipt** (Michelucci 1975, n. 378, p. 110) / Opaiț fragmentar / Lp: 7,1 cm; D: 6,8; H: 3,5 cm / Lut: cărămiziu-închis. Angobă cărămizie.
88. **Egipt** (Archäologisches Museum der WWU Münster; Grünbart 2012, Kat. Nr. 69, p. 188); <https://westfalen.museum-digital.de/index.php?t=objekt&oges=354> / Opaiț complet / L: 10 cm ; H: 2,3 cm / Lut: cărămiziu-închis. Angobă brun-roșcată / Datare: a doua jumătate a sec. VI p.Chr.
89. **Egipt** (Auction Zürich 2010) / <https://auction.catawiki.com/kavels/11169995-roman-egyptian-oil-lamp-with-columns-l-11-cm> / Opaiț complet / L: 11 cm ; D: 7,7 cm / Lut: roșcat. Slip: alburii.
90. **Egipt** (Shier 1978, n. 422, p. 78 , pl. 7 & 45) / Opaiț complet / L: 9,0 cm; D: 6,3 cm.; H: 2,9 cm / Lut: cărămiziu. Fără angobă.
91. **Egipt** (Djuric 1995, C239, p. 78) / Opaiț complet / L: 11,4 cm; D: 7,9; H: 4,4/6,4 cm / Lut: cărămiziu închis. Angobă alb-verzuie / Datare: sec. III-IV p.Chr (!)

BIBLIOGRAFIE

- Abadie-Reynal, C., Sodini J.-P. 1992, *La céramique paléochrétienne de Thasos. Alikí, Delkos, fouilles anciennes*, Ecole française d'Athènes. Etudes thasiennes 13, Paris.
- Ala Eddine, A., Awarkeh R. 2011, *Two types of Byzantine lamps from site BEY 004*, în Frangié, D., Salles, J.-F. (eds.), *Lampes antiques du Bilad es Sham. Jordanie, Syrie, Liban, Palestine. Ancient lamps of Bilad es Sham. Actes du colloque de Pétra-Amman (6-13 novembre 2005)*, Paris, 337-356.
- Awarkeh, R. 2005, *Two types of Byzantine clay lamps*, în Morhange, C., Saghieh-Beydoun, M. (eds.), *La mobilité des paysages portuaires antiques du Liban*, BAAL H.S. II, Beyrouth, 233-243.

- Bailey, D.M. 1988, *A catalogue of the lamps in the British Museum*, 3. Roman provincial lamps, Londra.
- Baschova-Kostova, E. 1970, *Novi danii za rimskija nekropol Sliven*, *Arheologija Sofia* 3, 22-33.
- Bernhard, M.L. 1955, *Lampki starożytnie*, Warszawa.
- Chaim Kaufman, J., Deutsch, R. 2012, *Haneroth Halalou. My collection of Ancient Oil Lamps from the Land of Israel*, Jerusalem.
- Chichikova M. 1999, *Lampes paléobyzantines de Novae*, in G. von Bulow, A. Milcheva (eds.), *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Herakleios. Vorträge der internationalen Konferenz Svištov, Bulgarien (1-5 September 1998)*, Sofia, 105-110.
- Chrzanovski L. (in print), *Lampes d'Alexandrie, d'Egypte et du Proche Orient. La Collection Bouvier*, Warsaw.
- Chrzanovski L. 2013, *La transition lychnologique byzantino-arabe en Egypte et au Proche-Orient: lampes coptes et musulmanes de la collection Bouvier*, *Peuce*, S.N. 11, 179-230.
- Curta, F. 2016, *Shedding Light on a Murky Matter: Remarks on 6th to Early 7th Century Clay Lamps in the Balkans*, *ArchBulg* 20 (3), 51-116
- Dağlı, G. 2008, *Hadrianoupolis surları kurtarma kazısında bulunan Roma ve Bizans Dönemi kandilleri*, M.A., Izmir University (<http://acikerisim.deu.edu.tr/xmlui/handle/12345/11317>)
- Djuric, S. 1995, *Ancient lamps from the Mediterranean (The Anawati collection, Catalog 1)*, Toronto.
- Frangié, D., Salles, J.-F. 2011, *Lampes de Byblos*, in Frangié, D., Salles, J.-F. (eds), *Lampes antiques du Bilad es Sham. Jordanie, Syrie, Liban, Palestine. Ancient lamps of Bilad es Sham. Actes du colloque de Pétra-Amman (6-13 novembre 2005)*, Paris, 259-302.
- Gherghe, P., Cojoc, M. 2011, *Opaițele romane și romano-bizantine descoperite în teritoriul Sucidavei*, Craiova.
- Grünbart, M. 2012, *Gold und Blei. Byzantinische Kostbarkeiten aus dem Münsterland*, Wien.
- Hayes, J.W. 1992, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, 2. *The Pottery*, Princeton-Dumbarton Oaks.
- Kadeev, V.I., Sorochan, S.B 1985, *Egiptskie i sirijskie svetil'niki pervyh n.e. iz Hersonesa*, in *Vestnik Harbkovskogo Universiteta* 268, 95-100.
- Karagöz Ş., Atik Ş., Işık E. 2007, *Gün Işığında. İstanbul'un 8000 Yılı. Marmaray, Metro, Sultanahmet Kazıları*, Istanbul.
- Katsioti, A. (in print), *The dating of the „Samian type” lamps (6th-7th c. AD). The evidence of Rhodes, Greece*, in Chrzanovski, L. (ed.), *Greek, Roman and Byzantine lamps from the Mediterranean to the Black Sea. Acts of the 5th International*

- Lychnological Congress («LVMEN!», Sibiu, 15th-19th of September, 2015)*. In *memory of Dorin Alicu, Montagnac*, 127-140.
- Katsioti, A. 2017, *The Lamps of Late Antiquity from Rhodes. 3rd-7th centuries AD*, Oxford.
- Kobylyna, M.M 1978, *Izobraženija vostočnyh božestv v Severnom Pričeronomor'e v pervoje veka n.e.*, Moscova.
- Kuzmanov, G. 1992, *Antični lampi. Kolekcija na Nacionalnaja Arheologičeski Muzej*, Sofia.
- Kuzmanov, G., Minčev, A. 2018, *Antični lampi. Kolekcija Regionalen Istoričeski Muzej Varna*, Izvestija na Nacionalnaja Arheologičeskija Institut 45, Sofia.
- Lafli, E., Kan Şahin, G. 2013, *Pottery from Southwestern Paphlagonia II. Unguentaria and Lamps*, în Ramminger, B., Stilborg, O., Helfert, M. (eds.), *Naturwissenschaftliche Analysen vor und frühgeschichtlicher Keramik III. Methoden, Anwendungsbereiche, Auswertungsmöglichkeiten*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie aus der Abteilung Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie der Universität Hamburg 238, Bonn, 353-378.
- Lapp, E.C. 1991, *Zwei spätantike jüdische Tonlampen aus Kleinasien*, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 34, 156-158.
- Lapp, E.C. 2016, *The Clay Lamps from Ancient Sepphoris: Light Use and Regional Interactions*, Winona Lake.
- Levina, Z.A. 1992, *Antične svetil'niki Odesskogo arheologičeskogo Muzeja (I-VI vv. n.e.)*, Odessa.
- Menzel, H. 1969, *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, *Römisch-Germanisches Zentralmuseum zu Mainz*, Katalog 15, Mainz.
- Michelucci, M. 1975, *La collezione di lucerne del Museo egizio di Firenze*, Firenze.
- Mutaščieva, Y. 2013, *Ceramic oil-lamps*, în Hristov, I. (ed.), *AKRA. Exploring the Early Byzantine Fortress on St. Nikola Peninsula near the Town of Chernomorets*, Volume I, Sofia, 135-152.
- Nuțu, G., Mihăilescu Bîrliba, L. 2019, *Lighting devices from Ancient (L)Ibida and territory*, în Chrzanovski, L., Aleksandra Nestorović, A., Vidrih Perko, V. (eds.) *Ancient Lamps from the Balkans and beyond. Acts of the 4th International Lychnological Congress («Ex Oriente Lux», Ptuj, 15th-19th of May, 2012)*. In *memory of Jean Bussière, Montagnac*, 329-338.
- Okan, E., Kartal Önemli, Z. 2017, *Akçakoca'da Bir Roma Dönemi Yapısı (A Roman Building in Akçakoca)*, *JSS* 40, 95-96.
- Opriș, I.C. 2003, *Ceramica romană târzie și paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos, sec. IV-VI p. Chr.*, București.
- Oziol, T. 1977, *Salamine de Chypre, 7. Les lampes du Musée de Chypre*, Paris.
- Pârvan, V. 1917, *Cetatea Ulmetum. II, 1 Descoperirile campaniei a doua și a treia de săpături din anii 1912 și 1913*, Vol. II, 1, București.

- Rubright, J.C. 1973, *Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica*, Sirmium 3, 45-80.
- Rusev, N. 2015, *Glimeni lampi ot Anhialo (I-VII v.)*, Izvestija Burgas 5, 88-118.
- Scorpan, C. 1978, *Descoperiri arheologice diverse la Sacidava*, Pontica 11, 155-180.
- Selesnow, W. 1988, *Lampen aus Ton und Bronze (Liebieghaus-Museum Alter Plastik. Bildwerke der Sammlung Kaufmann, 2)*, Melsungen
- Shier, L.A. 1978, *Terracotta lamps from Karanis, Egypt. Excavations of the University of Michigan*, Ann Arbor: Michigan University Press & University Microfilms International.
- Sussmann V. 2017, *Late Roman to Late Byzantine/Early Islamic Period Lamps in the Holy Land the Collection of the Israel Antiquities Authority*, Oxford.
- Topoleanu, F. 2000, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d.Ch.)*, Tulcea.
- Ušakov, S., Žuravlev, D. 2014, *Juden im antiken nördlichen Schwarzmeerraum*, Das Altertum 59, 279-302.
- Ustaeva, Z.P., Žuravlev, D.V. 2010, *Tamanskij Muzejnyj kompleks (Čast 14. Krasnodarskij gosudarstvennyj istoriko-arheologičeskij muzej-zapovednik im. E.D. Felicyna)*, în Bongard-Levin, G.M., Kuznecov, V.D. (eds.), *Antičnoe Naseledie Kubani, 3*, Moscova, 64-96.
- Welkov, I. 1935, *Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nordbulgarien)*, Germania 19, 2, 149-158.
- Wintermeyer, U. 1980, *Didyma 1975-1979, 5. Katalog ausgewählter Keramik und Kleinfunde*, Istanbul Mitt 30, 122-160.
- Zalesskaja, V.N. 1985, *Les lampes paléochrétiennes en terre cuite de la côte septentrionale de la Mer Noire*, Αρχαίον Πόντου Τόμος 41, 308-322.
- Zalesskaja, V.N. 1988, *Dva rannesrednevekovyh glinjanyh svetilnika iz Severnogo Pričernomor'ja*, SovArh 4, 233-236.
- Zalesskaja, V.N. 2006, *Pamjatniki bizantijskogo prikladnogo iskusstva IV-VII vekov*, SPB, Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitaža.
- Žuravlev, D. 2007, *Lightning equipment of the Northern Pontic Area in the Roman and Late Roman Periods. Imports and local Production*, în Gabrielsen, V., Lund, J. (eds.), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Aarhus, 209-238.
- Žuravlev, D. 2011, *Syro-Palestinian Clay Lamps and their Imitations of Roman and Byzantine Periods from Chersonesos Taurica*, în Frangié, D., Salles, J.-F. (eds.), *Lampes antiques du Bilad es Sham. Jordanie, Syrie, Liban, Palestine. Ancient lamps of Bilad es Sham. Actes du colloque de Pétra-Amman (6-13 novembre 2005)*, Paris, 399-418.